

Dorota Pankowska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, e-mail: dorotapankowska@wp.pl

Czego można dowiedzieć się o gender z Internetu? Analiza dyskursu w tekstach dostępnych w sieci

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/PBE.2017.024>

What Does Internet Tell Us About Gender? Discourse Analysis of Web Texts

Abstract

The lack of general gender education, confronted with an intensive “anti-gender” campaign in 2012–2015, caused confusion in a considerable part of the society in its attitude to socio-cultural issues of sex-roles. Nowadays Internet is the main source of information on the subject. The article presents the results of the discourse analysis of Web texts that are usually associated with the following headwords: *gender*, *ideology of gender*, “*genderism*”. Two opposing narrations have been shown and described from three perspectives: understanding the gender conception, degree of ideologisation and techniques of persuasion.

Key words: gender, ideology of gender, genderism, analysis of discourse, persuasiveness of message.

Wstęp

Od ponad ćwierćwiecza w naukach społecznych w Polsce prowadzone są intensywne studia i badania związane z problematyką płci społeczno-kulturowej. Jednak ani duży dorobek w tym zakresie i bogate piśmiennictwo (tłumaczeń oraz prac polskich autorów/ek), ani podpisywane przez państwo zobowiązania międzynarodowe do eliminowania wszelkich form dyskryminacji oraz obowią-

zująca od lat w Unii Europejskiej polityka *gender mainstreaming* nie doprowadziły do podjęcia w tym zakresie działań edukacyjnych w polskich placówkach oświatowych. Również tradycyjne media (prasa, telewizja, radio) traktowały tę tematykę marginalnie. Wiedza o tym, czym jest i jakie konsekwencje powoduje system ról rodzajowych charakteryzujący się polaryzacją rodzajową, esencjalizmem biologicznym i androcentryzmem (zob. Bem, 2000) nie przebiła się do świadomości społecznej. Kampania „antygenderowa”, która pojawiła się w dyskursie publicznym pod koniec 2012 r. i była intensywnie prowadzona przez kolejne 3–4 lata (zob. Pankowska, 2014) trafiła do ludzi nieposiadających elementarnej wiedzy na temat społeczno-kulturowego wymiaru płci, a obcojęzyczne słowo *gender* łatwo zyskało negatywne konotacje. W ostatnim czasie, kiedy lęki społeczne zostały zdominowane przez zagrożenie uchodźcami, „potwór gender” (zob. Środa, 2014) pojawia się jako temat w przestrzeni publicznej jedynie okazjonalnie. Jednocześnie w najbliższych latach trudno liczyć na racjonalną edukację w tym zakresie w zreformowanych szkołach (i uczelniach), zatem praktycznie jedynym źródłem wiedzy dla ludzi niekorzystających z literatury naukowej (a tych jest zdecydowana większość) staje się Internet.

Postanowiłam sprawdzić, czego można się dowiedzieć o *gender* z sieci. A że wiedza ta ma wpływ na kształtowanie postaw dotyczących systemu ról rodzajowych, ich znaczenia dla życia jednostek i zbiorowości, podejścia do konstruowania indywidualnych koncepcji roli (zob. Pankowska, 2005, s. 13–35) oraz (nie)akceptacji zmian społecznych w tym zakresie, odniosłam ją do teorii postaw (zob. Nęcki, 1998, s.432; Böhner, Wänke, 2004). Skupiłam się na oddziaływaniu na postawy poprzez przekazywanie informacji. Interesowało mnie, jakie typy narracji występują w tekstach internetowych, zwłaszcza w kontekście ich perswazyjności vs informacyjności.

Warunki skuteczności perswazji wypracowane przez psychologię społeczną określają cechy nadawcy, przekazu i odbiorcy (Aronson, 1995, s.89–146; Nęcki, 1998, s.430; Aronson, Wilson, Akert, 1997, s.317–336). Wśród cech nadawcy najważniejsza jest wiarygodność (bycie godnym zaufania jako źródło informacji), która może zależeć od kilku czynników: kompetencji, uczciwości, bezinteresowności, ale również atrakcyjności (zdolności do wzbudzania sympatii i identyfikowania się odbiorcy). Cechy przekazu można analizować w wielu aspektach, biorąc pod uwagę: charakter argumentów (intelektualny vs emocjonalny; jednostronne vs dwustronne), sposób przekazu (bardziej osobisty, obrazowy, partykularny vs obiektywny, opartych na danych i faktach), stopień rozbieżności między pierwotną opinią odbiorcy a nowymi informacjami itp. Ta

ostatnia cecha wiąże się z możliwością wystąpienia dysonansu poznawczego, który może się przyczynić do zmiany poglądów odbiorcy bądź przeciwnie – skłonić do ich utrwalenia, w zależności od zastosowanych strategii radzenia sobie ze sprzecznościami (zob. Festinger, 2007).

Badanie – założenia metodologiczne

Celem badania była odpowiedź na pytanie, jaką wiedzę na temat *gender* (ról społeczno-kulturowych) można uzyskać, korzystając z przeglądarki Google. Decydując się na eksploracyjny charakter badań, zastosowałam strategię jakościową (uzupełnioną o wstępną analizę ilościową, porządkującą materiał badawczy) i metodę analizy dyskursu (Peräkylä, 2014, s.326–328; Kubinowski, 2013, s.167–168).

Problemy badawcze miały zatem jedynie ukierunkować analizę treści:

W jaki sposób rozumiane jest pojęcie *gender* oraz powiązane z nim „ideologia *gender*” i „genderyzm”? Jakie typy narracji można wyróżnić w zebranym materiale w kontekście ich informacyjności vs perswazyjności? Jakie cechy nadawcy i przekazu są wykorzystywane jako środki perswazji?

Z uwagi na niemożność przeanalizowania całości materiału zawartego w sieci na interesujący mnie temat (setki milionów wyników w wyszukiwarce), zdecydowałam się na wybór tekstów pisanych, kierując się następującymi kryteriami doboru:

- a) pierwsze 10 pozycji, które pojawiły się w przeglądarce Google (polskiej wersji) wraz z dostępnymi tekstami, do których podano linki w tekście głównym; jeśli otwierane w dalszej kolejności strony zawierały kolejne linki do następnych, ograniczałam się do korzystania z tekstów z jednej strony (maksymalnie 10),
- b) wykorzystanie trzech haseł: *gender*, ideologia *gender* i genderyzm, ponieważ często były one w debacie publicznej stosowane zamiennie,
- c) rezygnacja z analizy komentarzy odbiorców ze względu na dużą ilość materiału (który może stać się przedmiotem kolejnych analiz w przyszłości),
- d) ograniczenie odsłony do 2 dni (5 i 6.08.2017 r.).

Należy zaznaczyć, że choć pozyskiwanie materiałów do badań miało miejsce w sierpniu 2017 r., większość z nich odnosiło się do tekstów powstałych w ciągu ostatnich 2–3, a nawet 4 lat. Potwierdza to wrażenie pewnego osłabienia zainteresowania tematem w ostatnim okresie, a jednocześnie „ustabilizowania” się dyskursu publicznego dotyczącego problematyki *gender*.

Charakterystyka źródeł – zestawienia ilościowe

Kierując się przedstawionymi wyżej kryteriami doboru tekstów, uzyskałam dostęp do 26 tekstów głównych (4 z nich powtarzały się na stronach podporządkowanych więcej niż jednemu hasłu, np. ta sama strona pojawiała się przy hasle „gender” i „ideologia gender”) oraz 44 tekstów dodatkowych, do których kierowały linki ze stron głównych (razem 70). W tabeli 1 zestawiono liczebności tekstów w zależności od ich rodzaju.

Tabela 1. Rodzaje analizowanych tekstów – zestawienie ilościowe*

Rodzaj tekstu	Hasła w przeglądarce			Ogółem
	Gender	Ideol. gender	Genderyzm	
Hasła słownikowe, encyklop.	3	1	1	5
Blogi/teksty autorskie na własnej stronie	2	4		6
Informacje serwisowe	8		15	23
Wywiady/omówienie wypowiedzi jednej osoby	6	3	12	21
Artykuły publicystyczne	7	2	6	15
Artykuły naukowe			1	1
Tekst piosenki	1			1
Teksty polemiczne		1		1
Razem	27	12	35	74

* W zestawieniach ilościowych zostały uwzględnione powtarzające się teksty.

Biorąc pod uwagę charakter ideologiczny portali, można było wyróżnić:

- katolickie, jak opoka.pl, pch24.pl, m.deon.pl, wiara.pl, jakatolik.pl (18 tekstów),
- prawicowe - np.fronda.pl, wpolityce.pl, prawy.pl (23 teksty),
- naukowe/popularno-naukowe (np. wikipedia, charaktery.pl, repozytorium.ukw.edu.pl repozytorium, totylkoteoria.pl) (6 tekstów),
- lewicowo-liberalne (krytykaliberalna.pl, codziennikfeministyczny.pl, wyborcza.pl) (9 tekstów)
- inne (bez wyraźnego zabarwienia ideologicznego, jak informacyjne – wp.pl, wiadomości.gazeta.pl czy trudne do jednoznacznego zakwalifikowania, jak polki.pl, wittamina.pl) (14 tekstów).

Ponad połowa tekstów (41) znajdowała się na portalach katolickich i prawicowych, co może świadczyć o większym zainteresowaniu tematem tych śró-

dowisk. A biorąc pod uwagę fakt prezentacji stanowiska Kościoła (bez krytycznego komentarza i wyjaśnień) na portalach zakwalifikowanych jako neutralne w co najmniej 10 tekstach, można uznać, że stanowisko prawicowo-katolickie występowało w ponad 70% tekstów.

Dwie narracje

W analizowanych treściach wyraźnie wyodrębniają się dwa rodzaje narracji, które w uproszczeniu można określić jako „genderową” i „antygenderową”¹ w zależności od rozumienia podstawowych pojęć. Pierwsza charakteryzuje się rozumieniem pojęcia *gender* zgodnie z definicjami przyjętymi w naukach społecznych oraz przez międzynarodowe organizacje (ONZ, WHO, prawodawstwo Unii Europejskiej). W tym ujęciu *gender* to płeć społeczno-kulturowa znajdująca swój wyraz – na poziomie makrospołecznym – w systemie ról rodzajowych, a na poziomie indywidualnym – jako subiektywna kobieca/męska rola konstruowana w procesie socjalizacji. Druga narracja, „antygenderowa”, albo zaprzecza – w duchu esencjalizmu – istnieniu (lub ważności) płci społeczno-kulturowej, albo nadaje inne znaczenie pojęciu *gender*, traktując zróżnicowanie rodzajowe nie jako fakt społeczny, ale jako zespół określonych poglądów (ideologię *gender*, genderyzm). W niniejszej części dokładniej scharakteryzuję wiedzę o *gender* w obrębie tych dwóch narracji.

Dla wielu ludzi, zwłaszcza młodych, *Wikipedia* jest wiarygodnym źródłem wiedzy naukowej. W przypadku pojęcia *gender* to źródło znalazło się (w czasie pozyskiwania materiału) na pierwszym miejscu w przeglądarce i przedstawia zobiektywizowaną, opartą na literaturze naukowej i dość wyczerpującą wiedzę na ten temat. *Gender* – zgodnie z przyjętą w naukach społecznych definicją – to „suma cech osobowości, zachowań i stereotypów i ról płciowych, rozumianych w danym społeczeństwie jako kobiece lub męskie [...] stworzone przez społeczeństwo role, zachowania, aktywności i atrybuty, jakie społeczeństwo uznaje za odpowiednie dla mężczyzn i kobiet” (1)². Autorzy tekstu podkreślają performatywny charakter nabywania tożsamości rodzajowej w procesie socjalizacji, przedstawiają historyczny rozwój refleksji nad płciowością od esencjalizmu do

¹ Logicznie poglądy „antygenderowe” byłyby wyrazem krytycznego podejścia do tradycyjnego systemu ról rodzajowych, jednak w polskim dyskursie publicznym to zwolennicy utrzymania *status quo*, zaprzeczający istnieniu lub znaczeniu płci społeczno-kulturowej, określają się jako przeciwnicy „gender”, dlatego przyjęłam takie nazewnictwo dla określenia wyróżnionych narracji.

² Liczba podana w nawiasie wskazuje przypis do tekstu ujętego w „Tekstach Źródłowych” na końcu artykułu.

konstruktywizmu, zapoznają z wybranymi badaniami nad płcią kulturową oraz kontrowersjami, jakie problematyka ta wzbudziła w debacie publicznej. Wyjaśnione zostały również pojęcia pokrewne, jak ideologia *gender* i „genderyzm” (37) czy *gender mainstreaming* (1). Takie ujęcie problematyki rodzajowej, wyraźnie definiujące *gender* jako społeczno-kulturowy wymiar płci, można spotkać jeszcze w innych tekstach (2, 3, 22,23,24,25,28, 30,35).

Rzadko w treściach narracji „genderowej” pojawia się określenie „ideologia *gender*”, która jest wyraźnie oddzielana od *gender* jako faktu społecznego i oznacza jedynie określony stosunek do podziału na aktywności męskie/kobiece: czy ocenia się tę polaryzację pozytywnie, czy też widzi się w niej źródło dyskryminacji kobiet i dąży do zmiany tradycyjnego systemu. Może być zatem ideologia tradycyjna, przejściowa i egalitarna (1) lub tradycyjna i liberalna (23), ewentualnie uznająca inną normę kulturową dla płci (35). W kilku tekstach, mimo odcinania się od ideologizowania pojęcia *gender*, autorzy wskazują na związek teorii z egalitarną/liberalną ideologią, podkreślając prawo do samostanowienia oraz łączą ją z *gender mainstreaming*, a więc strategią polityczną UE na rzecz równouprawnienia kobiet i mężczyzn (28). Jednak w większości tekstów nie definiuje się ideologii *gender*, a jedynie wyjaśnia jej rozumienie przez środowiska „antygenderowe”, zwracając uwagę na bezzasadność używania tego terminu, skoro *gender* jest faktem społecznym (35, 38) i wskazując na nadawanie mu błędnego znaczenia (przez traktowanie jako „śmietnik”, do którego się „wrzuca” wszelkie obyczajowe zjawiska niezgodne ze stanowiskiem Kościoła /30/ bądź przez stawianie znaku równości między płcią społeczno-kulturową, *gender mainstreaming* i teorią *queer* /28/).

Jeszcze rzadziej można spotkać termin „genderyzm”, który w *Wikipedii* (37) oznacza esencjalistyczne przekonanie o konieczności przyjęcia tradycyjnych wzorców kulturowych kobiecości i męskości zgodnie z płcią biologiczną i traktowanie zachowań odbiegających od stereotypów płci jako patologii. Jednocześnie w hasle „genderyzm” zwraca się uwagę na powszechność błędnego stosowania tego pojęcia przez przedstawicieli Kościoła „do nazwania poglądu o płynności i nieistotności podziału płci na męską i żeńską” (37). W innym znaczeniu tego terminu używa Ewa Kubiak-Szymborska w jedynym w tym zestawie artykule *stricte* naukowym. Nie definiuje pojęcia „genderyzm”, choć można wywnioskować, że rozumie je jako całość problematyki związanej z płcią społeczno-kulturową bądź jako ideę tożsamą z *gender mainstreaming* (65). I jest to jedyny przypadek w analizowanych tekstach, gdy termin „genderyzm” nie ma negatywnych konotacji.

W narracji określonej tu jako „antygenderowa” dominuje zupełnie inne rozumienie tak pojęcia *gender*, jak ideologii *gender* i „genderyzmu”. Przede wszystkim pojęcia te są stosowane zazwyczaj zamiennie, przy czym można wyróżnić dwie główne tendencje: albo w ogóle nie wyjaśnia się tych pojęć lub nadaje im błędne znaczenie (większość tekstów), albo – choć przyznaje się, że *gender* to płć społeczno-kulturowa – ukazuje pozorność tej definicji jako swoistej „przykrywki” dla groźnej ideologii *gender/genderyzmu* (np. 33,48). Przekaz ten wzmacniają wypowiedzi, które odmawiają statusu naukowego badaniom nad płcią społeczno-kulturową (zwłaszcza *gender studies* na uniwersytetach) jako nieweryfikowalnych (17), „preparujących” wyniki badań kulturoznawczych (32), ignorujących wyniki badań nad płcią mózgu (34), sprzecznych z nauką (39, 48), a nawet ośmieszających naukę (59) i będących hańbą uniwersytetu (53).

Ujawnia się zatem paradoks. W narracji „genderowej” dominuje podejście niezideologizowane – odwołujące się do wiedzy naukowej i faktów, choć jest określane w drugiej narracji jako ideologia. W ten sposób narracja „antygenderowa”, nadając pojęciu *gender* status ideologii, ideologizuje własne przekazy.

Czym zatem jest *gender/ideologia gender/genderyzm* w analizowanych tekstach w narracji prawicowo-katolickiej? Można wyróżnić kilka najważniejszych wątków:

- kojarzenie (utożsamianie, porównywanie, wywodzenie) genderyzmu/ideologii *gender/gender* z innymi nurtami filozoficznymi/politycznymi przede wszystkim z (neo)marksizmem (4, 7, 32, 48-50, 59, 64, 66), lewicowością/lewactwem (32, 36, 55), ateizmem (32, 48-50, 55), (neo)liberalizmem (26, 32), walką „klas płciowych” (32, 34), rewolucją seksualną (48, 66), inżynierią społeczną (8), skrajnymi nurtami feminizmu (32, 34), a nawet nazizmem (64) i totalitaryzmem (50)³;
- prezentowanie celów i praktyk ideologii *gender* jako m.in.: negacji różnic między kobietami i mężczyznami w aspekcie społeczno-kulturowym (ról rodzajowych) i biologicznym (z możliwością dowolnej zmiany płci) (m.in. 11, 15, 30, 26, 27, 32-34, 36, 39, 46, 50, 66, 69); zagrożenia dla rodziny (a w konsekwencji całego społeczeństwa) poprzez negowanie tożsamości płciowej i heteronormatywności (4, 51), odchodzenie od tra-

³ O ile można się zgodzić, że niektóre nurty feminizmu mają związek z (neo)marksizmem, lewicowością czy liberalizmem (zob. Humm, 1993; Ślęczka, 1999), to trudno odnosić bezpośrednio do tych koncepcji nie tylko sam *gender*, ale też teorie naukowe w badaniach nad rodzajem (zob. Chomczyńska-Rubacha, 2011). Natomiast niewątpliwym nadużyciem jest łączenie *gender* w jakimkolwiek kontekście z nazizmem czy totalitaryzmem.

- dycyjnych ról, przeciwdziałanie prokreacji (4, 16, 17, 21, 26, 27, 33, 34, 36, 45, 50, 66, 69); narzędzie walki z chrześcijaństwem (49, 50, 69, 66); przyczynę relatywizmu (32) i rozprężenia moralnego (45);
- utożsamianie płci społeczno-kulturowej z orientacją/różnymi modelami życia seksualnego (np. wyróżnienie modeli: homoseksualistów, lesbijek, biseksualistów, transseksualistów i heteroseksualistów – 33; lub bi-, homo- i transseksualizm - 32) i preferencjami seksualnymi (gejami, lesbijkami, zoofilami, pedofilami itp. – 36), a ideologii *gender* z permisywizmem seksualnym i rozwiązłością (32, 33, 49,41), promowaniem seksualności (np.11) ze szczególnym uwzględnieniem związków homoseksualnych (34, 36, 64, 66), pedofilii (48), „wszelkich form zbroczeń” (27, 41), upowszechnianiem pornografii (50), a przede wszystkim z seksualizacją i deprawacją dzieci, często od najmłodszego wieku (21, 27, 32, 36, 39, 41, 45, 48, 49, 52, 53, 62);
 - demaskowanie szkodliwego działania ideologii *gender* poprzez narzucaną, zagrażającą rozwojowi dzieci (np. 36, 51, 55) edukację wbrew woli rodziców (np. 12, 18, 33), która pod pozorem haseł antydyskryminacyjnych i równościowych ma na celu wymuszanie zachowań podważających tożsamość płciową chłopców i dziewczynek (np. 39, 53, 60), ich wczesną seksualizację (zachęcanie do przedwczesnej aktywności seksualnej) i demoralizację (np. 8, 32, 21, 36, 49, 50, 53), kształtowanie fałszywego obrazu świata i rodziny (np. 19, 27, 33, 50) oraz promowanie homoseksualizmu i dewiacji seksualnych (np. 27, 51, 53).

W narracji prawicowo-katolickiej wyraźnie widać esencjalistyczne podejście do płci, w którym jako oczywiste traktuje się zróżnicowanie ról rodzajowych jako skutek różnic biologicznych (20, 34, 48), zatem podważanie tego poglądu z pozycji konstruktywistycznych uważane jest za nieprawdziwe, niesłuszne, sprzeczne z doświadczeniem (17), rzeczywistością (66), wynikami badań naukowych (48, 52). Jednocześnie można zauważyć pewne niekonsekwencje w przekazach, np. z jednej strony zarzuca się, że „przedstawiciele ideologii *gender*” oddzielają płć biologiczną od społeczno-kulturowej, ignorując tę pierwszą oraz integralność psychofizyczną człowieka (np.11, 17, 49), z drugiej zaś strony podkreśla się w „genderyzmie” nastawienie na biologiczny wymiar człowieka, a zwłaszcza jego seksualność (np. 49). Drugi nurt krytyki konstruktywistycznego podejścia do płci społeczno-kulturowej wiąże się z poglądem Kościoła, który różnice między kobietami i mężczyznami uważa za uprawomocnione religijnie (np. 13, 15, 20, 21, 66), zatem inne stanowisko jest niemal automatycznie określane jako ateistyczne, a na-

wet będące wyrazem wrogości wobec chrześcijaństwa (np. 8, 49, 50) i ładu społecznego (9).

Podsumowując, można stwierdzić, że odbiorca treści internetowych może się spotkać z diametralnie odmienną wiedzą na temat *gender*/ideologii *gender*/genderyzmu w zależności od strony, na którą trafi, przy czym ilościowo oferta jest większa w przypadku stanowiska „antygenderowego”. Jednak wyodrębnione w analizie dwie narracje różnią się nie tylko znaczeniem przypisywanym omawianym pojęciom oraz stopniem ich zideologizowania, ale również typem przekazu.

Typy przekazu: informacyjność vs perswazyjność

W zależności od nachylenia ideologicznego w tekstach widać było zdecydowaną różnicę w typie narracji, którą podzieliłam na dwie duże grupy: o charakterze informacyjnym (przedstawianie stanowiska ogólnie przyjętego w naukach społecznych, dążenie do obiektywizmu, brak emocji w prezentowaniu tematu bądź relacjonowaniu wydarzeń) oraz perswazyjnym (przekonywanie, ostrzeżenie, potępienie itp. za pomocą różnych środków językowych, także takich, które traktowane są jako manipulacja (Lepa, 1999, s.166–170). Na portalach neutralnych ideologicznie bądź o charakterze naukowym/popularno-naukowym i informacyjnym, a także lewicowo-liberalnym większość tekstów można zaliczyć do pierwszego typu narracji, natomiast na portalach narodowo-katolickich zauważalna była zdecydowana przewaga komunikatów perswazyjnych o różnym stopniu nasilenia stosowanych środków. Dokładniejsza ich charakterystyka zostanie omówiona w dalszej części artykułu.

Odwołując się do czynników wpływających na skuteczną perswazję (Aronson, s. 97–147; Nęcki, 1998, s.430), czyli: cech nadawcy, przekazu i odbiorcy, można przeanalizować, w jaki sposób nadawcy komunikatów przekonują odbiorców do swojego stanowiska.

1) Cechy nadawcy

Najważniejszą dla skuteczności przekazu cechą nadawcy jest wiarygodność (na co zwracał uwagę już Arystoteles (Griffin, 2003, s.309–310), od której zależy zaufanie do źródła informacji. Może być ona oparta na kompetencjach intelektualnych (autorytet eksperta), przekonaniu o czystości intencji i bezinteresowności nadawcy (autorytet moralny), a także – co podkreśla Burke (za: Griffin, 2003, s. 316–317) – na utożsamieniu się odbiorcy z nadawcą dzięki podzielanym wartościom.

W analizowanym materiale obie strony dyskursu odnoszą się w części tekstów do autorytetu nauki. W pierwszej narracji, „genderowej”, przede wszyst-

kim w tekstach o charakterze naukowym/popularno-naukowym oraz w wywiadach. Polega to na:

- stosowaniu przypisów do literatury naukowej (np. 1, 37, 65),
- przytaczaniu wraz z krytycznym omówieniem wyników badań imiennie przywoływanych naukowców (np. Johna Money’a, Margaret Mead, Lo-uann Brizendine – 1),
- powoływanie się bezpośrednio na wypowiedzi naukowców ze stopniami/tytułami naukowymi, którzy mają dorobek w zakresie badań nad problematyką *gender* (prof. Małgorzata Fuszara /46/; dr Jacek Kochanowski, wykładowca *gender studies* na UW /30/);
- dezawuowanie pod względem naukowym przekazów kojarzonych ze stroną pravicowo-kościelną poprzez wskazywanie niezrozumienia podstawowych pojęć dotyczących *gender* (1, 22, 35, 38).

Warto zaznaczyć, że w tekstach narracji „genderowej” odwołujących się do uprawomocnień naukowych dominuje raczej typ pierwszy, dość bezosobowy i wymagający sięgnięcia przez czytelników/czytelniczki do przypisów, choć w części tekstów wyjaśnia się pojęcia bez cytowań.

W drugiej narracji, „antygenderowej”, można wyróżnić wszystkie wyżej wymienione sposoby, przy czym proporcje i sposób ich stosowania są odmienne. Nawet jeśli zdarzają się teksty, które powołują się na literaturę przedmiotu dobrze zakorzenioną w naukach społecznych, to raczej w celu deprecjonowania wniosków tam zawartych (32, 34) lub po to, aby wykazać jedynie częściową lub pozorną ich słuszność (17, 34). Zdecydowanie częściej jednak zdarza się autor/k/om tekstów powoływać na „własne” autorytety:

- teoretyków i badaczy zagranicznych zajmujących się analizowaniem „ideologii” *gender* (Kuby – 10, 27, 32; O’Leary – 34; Tuidier – 11),
- polskich naukowców, którzy – choć nie mają dorobku w zakresie problematyki *gender* i reprezentują zupełnie niezwiązane z badaniami nad płcią społeczno-kulturową dyscypliny (jak ks. dr hab. Dariusz Oko – teolog /np.11, 39, 49, 50/, prof. nadzw. dr hab. Krystyna Pawłowicz – prawniczka /61, 63/, prof. Bogusław Wolniewicz - filozof /54/) – o ze względu na tytuły/stopnie naukowe reprezentują autorytet nauki, tzw. autorytet przeniesiony (Lepa, 1999, s. 165; zob. też Cialdini, 1994, s.193-204, 212-213);
- ciał kolegialnych uczelni wyższych (stanowisko Rady Wydziału Teologicznego UKSW w Warszawie /60/).

O ile w pierwszej narracji autorytet nauki jest głównym uprawomocnieniem przedstawianych informacji i tez, to w drugiej silnie obecne jest też

powoływanie się na autorytet Kościoła katolickiego jako autorytet religijny/moralny:

- pojedynczych księży i biskupów (ks. Dariusz Oko, biskupi – np. Jędraszewski /69/, Pieronek /70/, Gądecki /21/ i in.);
- papieży (Franciszka, Benedykta XVI /15, 17, 19/; Jana Pawła II /32, 34/);
- ciał kolegialnych, jak Synod Biskupów (21) czy głosy episkopatów różnych krajów (np. 12, 18, 20), co podkreśla jednomysłność stanowiska w sprawie *gender*/ideologii *gender*/"genderyzmu" całego Kościoła katolickiego.

Biorąc pod uwagę strukturę wyznaniową i znaczenie Kościoła rzymsko-katolickiego w sferze publicznej w Polsce, ten rodzaj autorytetu, ze względu na wspólnotę wartości i identyfikację, może szczególnie silnie oddziaływać na proces utożsamiania się z nadawcą, a tym samym zwiększać skuteczność perswazyjną przekazu.

Innym źródłem autorytetu mogą być politycy lub instytucje. Choć politycy jako grupa zawodowa w rankingach prestiżu zawodów zajmują jedno z ostatnich miejsc (Cybulska, 2013, s. 3), poszczególne osoby mogą cieszyć się autorytetem u wyborców danej partii politycznej. Pojawiają się zatem w takiej roli posłanki i posłowie/senatorowie: Krystyna Pawłowicz (61, 63), Beata Kempa (64), Kazimierz Jaworski (45) i in., a także organy samorządowe, jak rady miast (np. Sulejówek – 57, Piaseczno – 62, Ostrołęka – 63).

Zdecydowanie mniej takich odwołań występuje w tekstach zakwalifikowanych do narracji „genderowej” – spośród osób pojawia się nazwisko prof. Małgorzaty Fuszary, rzeczniczki ds. równego traktowania (46), czy polityczki Wandy Nowickiej (44), a z instytucji ONZ, WHO czy UE jako realizująca politykę *gender mainstreaming* (np. 1, 2). Jednak ich autorytet bywa deprecjonowany przez autorów z portali prawicowo-katolickich, którym zdarza się upatrywać w tych instytucjach złych intencji i realizacji celów niezgodnych z akceptowanymi w Polsce wartościami (36, 45).

Utożsamianie się odbiorców z nadawcą jest często zakładane a priori, co może wpływać pozytywnie na ich identyfikację z przekazywanymi treściami. Występuje ono w niewielkim stopniu w narracji pierwszej, jedynie w przypadku blogów, których autorzy zwracają się wprost do swoich czytelników – jako pewnej grupy podobnie myślących (2, 23). Dzięki nawiązywaniu bardziej osobistej relacji przekaz ma charakter perswazyjny – oparty jest zarówno na budowaniu poczucia wspólnoty (np. poprzez potoczny, a nawet kolokwialny język /2/, formę „wy”, zwroty typu: „nam nie wypada nie wiedzieć”, „mam nadzieję,

że pomogłam” /23/), jak i dydaktyzmie (np. „Postaram się Wam to wyjaśnić w prosty sposób” /2/; „Używaj słów, które znasz [...] czytaj, sprawdzaj...” /23/). Znacznie bardziej widoczne są te tendencje w narracji „antygenderowej”. Dominują przekazy, w których podstawowe pojęcia nie są w ogóle wyjaśniane, co zakłada z góry podzielenie znaczeń i wartości. Taki zabieg sprzyja utożsamianiu się z nadawcą, a także – poprzez pewną niejednoznaczność – może skłaniać do przyjmowania „na wiarę” jego interpretacji. Można również zauważyć pewne profilowanie narracji w zależności od tego, do kogo się mówi – do „swoich” czy „obcych”. Widać to wyraźnie w wypowiedziach ks. Dariusza Oko, który powściągliwiej wypowiadał się w programach telewizyjnych (w materiałach były relacje tekstowe /41, 48/) niż na portalach prawicowo-katolickich (np. 11, 49, 50).

Jednak skuteczność perswazyjna przekazu, poza ewentualną identyfikacją z autorytetem, zależy w dużej mierze od sposobu komunikowania treści.

2. Cechy przekazu

Odnosząc się do kategorii cech przekazu, widać wyraźne zróżnicowanie obu narracji w analizowanych tekstach. W narracji „genderowej” zdecydowanie dominują argumenty racjonalne, odnoszące się do ustaleń nauk społecznych, wyjaśniające znaczenie pojęć, skoncentrowane przede wszystkim na dostarczaniu w miarę zobiektywizowanej informacji. W narracji „antygenderowej” trudno znaleźć teksty o podobnym charakterze. Nawet jeśli niektóre z nich wykorzystują ten typ argumentacji, zwykle nie ograniczają się do niego i uzupełniają treści o argumenty o charakterze emocjonalnym (np. 32). Większość zaś tekstów odwołuje się głównie do tych ostatnich, przy czym szczególnie często wywoływanym uczuciem jest poczucie zagrożenia i/lub oburzenie. Już same tytuły mogą budzić przynajmniej niepokój: „Gender – nowa, niebezpieczna ideologia” (34), „Włochy: genderyzm atakuje Kościół, dzieci i rodziców” (52), „Gender czyli zbiór wynaturzeń” (4), „Widmo gender krąży nad światem. Przyszłość naszych dzieci małuje się w ciemnych barwach” (10).

Straszenie ideologią *gender* opiera się na stosowaniu różnych środków, m.in.:

- przedstawianie nieprawdziwych i/lub wyolbrzymionych skutków wprowadzenia do życia społecznego ideologii gender w postaci m.in.: zniszczenia tożsamości człowieka skutkującego zanikiem racjonalnego myślenia (7), ideologicznego kolonizowania Polski (11), rozprzężenia moralnego i nadużyć seksualnych w stosunku do dzieci (4, 5, 17), zaburzeń psychicznych u dzieci poddawanych w przedszkolach i szkołach demoralizacji (np. 36), ideologicznego totalitaryzmu mniejszości sek-

- sualnych (32), zniszczenia kultury i języka (36) oraz małżeństwa i rodziny (np. 21, 32), ograniczania wolności religijnej i prawa rodziców do wychowywania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem (np. 18), destrukcji osoby i społeczeństwa (66), śmierci cywilizacji (64, 69);
- przytaczanie szokujących przykładów z krajów zachodnich jako dowód na realność zagrożenia i konieczność mobilizowania się do obrony rodzimych wartości, np. „Transseksualiści czytają dzieciom, chłopcy chodzą w żeńskich mundurkach, a władza odbiera dzieci rodzicom negatywnie nastawionym do gender” (10); w Niemczech dzieci mają zaprojektować na szkolnych zajęciach dom publiczny (11); w Bazylei w przedszkolu daje się dzieciom do zabawy sztuczne penisy i waginy (50); „powstają małżeństwa transgatunkowe” (11);
 - wskazywanie genezy lub wspólnoty ideowej genderyzmu z negatywnie postrzeganymi ideologiami, jak komunizm (7), nazizm (64), totalitaryzm (32, 50), ateizm (np. 50), nihilizm (64);
 - używanie epitetów mających budzić grozę lub oburzenie, np. „toksyczna ideologia” (48), „groźna” (39), „zatruta” (49), „opresyjna” (36), „zbrodnicza praktyka” (48).

W sposobach przekazu mających za zadanie wywoływanie strachu wyraźnie widać środki językowe zaliczane do technik propagandy i manipulacji (zob. np. Lepa 1999, s.164–173), jak powtarzanie, nadmierne uogólnienia i wyolbrzymienia, podawanie informacji trudnych do sprawdzenia, fałszowanie rzeczywistości i zwykłe kłamstwa.

Wyolbrzymienia i nieprawdziwe informacje dotyczą często sfery edukacji. Na przykład osoby mające świadomość, z jakim trudem udawało się, a częściej nie udawało w ostatnich latach wprowadzić nowoczesną edukację seksualną, programy równościowe czy w ogóle problematykę ról rodzajowych do szkół czy kształcenia nauczycieli, ze zdumieniem przeczytają o „pochodzie genderyzmu” (32), narzucaniu siłą ideologii, która jest „wprowadzana w Polsce wszystkimi możliwymi kanałami. To dzieje się na poziomie sejmowym, samorządowym, na poziomie przedszkoli, szkół...” (49), o gigantycznych kosztach społecznych „państwowej propagandy ideologii gender w szkołach” (36).

Wiele badań z psychologii społecznej wskazuje, że oddziaływanie na zmianę postaw przez wzbudzanie strachu może być bardziej skuteczne, gdy jednocześnie przedstawia się możliwości zapobiegnięcia negatywnemu rozwojowi sytuacji (Aronson, Wilson, Akert, 1997, 325–328). Temu służą w analizowanych tekstach argumenty o charakterze ostrzegająco-mobilizującym – wskazywanie, że Polska może się jeszcze obronić przed opisywanymi zagrożeniami

(8), przede wszystkim dzięki wspólnej walce w obronie *status quo*, np.: przez organizowanie protestów (27, 50), działania polityczne (np. odpowiednie ustawy /46/, nacisk na rządzących /50/, powołanie zespołu parlamentarnego Stop Gender /46/), posłuszeństwo wobec nauki Kościoła (11, 21, 32, 60, 66).

Mobilizowaniu do aktywności na rzecz obrony wartości służy też wskazywanie wroga. Z jednej strony w niektórych tekstach można znaleźć zdania, że ideologia gender jest niebezpieczna ze względu na swój powszechny, a jednocześnie „nieuchwytny” charakter (32), z drugiej zaś – inni autorzy – określają, kto stoi za „atakami ideologii gender” (66), np. część radykalnych środowisk lewicowych (46), niektóre ruchy feministyczne (66), masoni, miliarderzy amerykańscy (50); klasa pasożytnicza – ONZ, UE, rządy poszczególnych państw, globalna finansjera, lobby sodomitów (36). „Zwierać szyki” można również, ukazując własną wizję rzeczywistości jako podzielaną powszechnie (np.46), co ma wzmocnić poczucie słuszności (zob. Cialdini, 1994, s.113–118). Temu służą informacje o protestach w różnych krajach (14, 18, 20, 40), wspólnym głosie Kościoła światowego potępiającym ideologię gender (np. 32), a nawet podejmowaniu przez kolejne rady miast „antygenderowych” uchwał (57, 62, 63). Jednocześnie ukazuje się zwolenników „genderyzmu” jako groźne, lecz marginalne, często dewiacyjne grupy (np.: „genderdeprawatorzy” /49/, „maniacy seksualni” /39/, „ludzie gardzący innymi” /49/, „homolobby” /50/, ateści /49/). Wrogiem mogą okazać się również ci, którzy wyłamali się ze wspólnoty, jak w przypadku katolickiego „Tygodnika Powszechnego”. Podjęcie na łamach racjonalnej dyskusji na temat *gender* okazało się „zdradą”, „postawą judaszowo-kainową”, a redaktorzy pisma stali się „piątą kolumną” i „koniem trojańskim w Kościele” (49).

Kolejną techniką „walki z wrogiem” jest deprecjonowanie samej „ideologii”, czy to przez jej ośmieszanie (26, 59), czy też przez nadawanie pogardliwych etykietek jako: „absurdalnej” (48), „utopijnej” (17), „absurdalnie głupiej”, „idiotycznej, chorej” (36), „surrealistycznej aberracji umysłowej” (48). A wzmocnieniu emocjonalności przekazu służą określenia silnie nacechowane uczuciowo, np. „szaleństwo gender”, „zalewające nas zjawisko niebezpiecznej ideologii genderyzmu” (32), „straszna totalitarna twarz...” (49), „grzech wobec Stwórcy” (15), „katastrofalne skutki”, dzieci „oddane w paszczę seksualnej rozwiązłości nauczanej w żłobkach, szkołach i na uniwersytetach” (32).

Inna cecha przekazów perswazyjnych to rodzaj argumentów: dwustronnych lub jednostronnych. Ich skuteczność jest uwarunkowana różnymi czynnikami w zależności od celu nadawcy (zmiana lub wzmocnienie postawy odbiorcy) oraz nastawienia odbiorców (stopnia rozbieżności między treścią komunika-

tu a dotychczasową postawą). W obu narracjach można znaleźć dwa rodzaje argumentacji, a różnice dotyczą przede wszystkim stosunku do argumentów „drugiej strony”. W przypadku tekstów „genderowych” można spotkać takie, w których stanowisko niezgodne z własnym prezentowane jest albo w sposób nieemocjonalny i równorzędny (np. hasła w *Wikipedii* przedstawiające zarówno teorię esencjalistyczną, jak i konstruktywistyczną), albo mający na celu wyjaśnienie różnic w stanowiskach bądź istoty i przyczyn kontrowersji (1). Rzadko zdarzają się wypowiedzi bardziej nacechowane emocjonalnie i wyrażające lekceważenie lub dezaprobatę dla poglądów drugiej strony (2, 38).

W tekstach należących do narracji „antygenderowej” albo argumentacja jest zdecydowanie jednostronna, przedstawiana jako jedynie słuszna, albo – w przypadku stosowania argumentacji dwustronnej – znaczenia nadawane przez zwolenników innego stanowiska są zniekształcane (np. 34), dezawuowane (np. 32) bądź – przy częściowej akceptacji „dobrych” intencji – odrzucane jako ogólnie niesłuszne i prowadzące do negatywnych skutków (np. dążenie do równości przez kobiety akceptowane, ale w ramach działań Kościoła, a nie – feminizmu /16, 32/). W ten sposób argumentacja jest jedynie pozornie dwustronna – w gruncie rzeczy służy wzmocnieniu własnych racji, a więc w istocie traci swój zobiektywizowany charakter.

Zabiegiem zwiększającym skuteczność przekazu jest opieranie się na jednostkowych, obrazowych i żywych przykładach zamiast na twardych danych statystycznych czy wynikach badań (Aronson, 1995, s. 118–120). Autorzy narracji „antygenderowej” bardzo często wykorzystują ten sposób perswazji, ukazując partykularne, zwłaszcza szokujące zdarzenia, które albo są nieprawdziwe, albo trudne do zweryfikowania; często też jednostkowe przypadki są w sposób nieuprawniony uogólniane bądź ukazywane jako powszechnie występujące (np. 11, 34, 36, 47, 49, 50).

Można stwierdzić zatem, że pod względem perswazyjności teksty należące do narracji „antygenderowej” posługują się zdecydowanie bogatszymi, bardziej emocjonalnymi środkami, nie cofając się przed manipulacją, przy których teksty o charakterze informacyjnym, dominujące w narracji „genderowej”, wydają się słabiej przemawiać do czytelników. Jednak skuteczność oddziaływania tych dwóch narracji nie jest przesądzona, ponieważ zależy jeszcze od cech odbiorców.

3. Cechy odbiorców

O ile odbiorcami *Wikipedii* bądź takiego portalu jak Wirtualna Polska mogą być potencjalnie wszyscy, bez względu na światopogląd, to w przypadku innych, prawdopodobnie większość czytających będą stanowić ludzie identyfikujący się z daną orientacją ideowo-polityczną. W tym sensie używana argu-

mentacja – emocjonalna i jednostronna – wydaje się być dobrze dobrana, aby zwiększać siłę perswazji. Podzielanie wspólnych wartości jest wystarczającym warunkiem, aby wzmocnić swoje przekonania bądź zwiększyć siłę autorytetu i wiarygodność autorów/autorek tekstów (Aronson, Wilson, Alert, 1997, s.319). Można się zastanawiać, co się dzieje, gdy odbiorca niemający żadnej wiedzy na temat *gender* zetknie się z konkurencyjnymi narracjami. O tym, który typ dyskursu wyda mu się bardziej przekonujący mogą decydować zarówno takie cechy, jak kompetencje poznawcze (w tym krytycyzm i samodzielność myślenia), wyznawane wartości, samoocena itp., jak też wybór strategii perswazji – centralnej lub peryferycznej. W pierwszej podstawowe znaczenie mają argumenty logiczne, w drugiej – inne czynniki, a wybór uzależniony jest często od subiektywnego poczucia ważności sprawy (Aronson, Wilson, Alert, 1997, s.319–324). Czy wywołany w pewnym sensie sztucznie problem „ideologii gender” jest dla potencjalnych odbiorców treści osobiście ważny? Jeśli nie, mogą wybrać strategię peryferyczną, a więc łatwiej ulegać emocjonalnym przekazom perswazyjnym niż analizować teksty o charakterze informacyjnym. Jednak problem rzeczywistego odbioru przekazów przez czytelników/czytelniczki tekstów internetowych to temat na zupełnie inne badania.

Wnioski

Z przeprowadzonej analizy tekstów wyłania się wizja nie tylko odrębnych, ale nawet antagonistycznych narracji. Według jednej z nich, określanej tu jako „genderowa”, opartej na konstruktywistycznym podejściu do społeczno-kulturowych ról płciowych, zrozumienie znaczenia rodzaju w życiu społecznym uzasadnia zarówno ich badanie, jak i tworzenie projektów o charakterze politycznym zmierzających do wyrównywania statusów i szans rozwojowych kobiet i mężczyzn (np. poprzez *gender mainstreaming* czy edukację równościową). Kontrowersje, jakie są obserwowane wokół *gender* mogą wywoływać zdziwienie, a ostry, emocjonalny sprzeciw wobec „ideologii gender” – uczucie bezradności. Zarówno bowiem treści, jak i sposób przekazu narracji „antygenderowej” przekreślają możliwość dialogu i merytorycznej dyskusji. Obie narracje posługują się inną siatką pojęciową, nawet jeśli używają tych samych terminów, z faktów wyprowadzają odmienne wnioski, a emocjonalna temperatura obecna w tekstach „antygenderowych” uniemożliwia racjonalną polemikę.

Stan ten wyczerpuje znamiona tzw. *backlashu*, czyli wyprzedzającej reakcji antyfeministycznej na sytuację, gdy kobiety/mniejszości zbliżają się do osiągnięcia pełnej równości (Faludi, 2013, s. 52–59). Można się zastanawiać

bowiem, dlaczego właśnie w ostatnich latach nasiliło się to zjawisko, skoro przez ćwierćwiecze *gender* nie budziło w Polsce zainteresowania ani Kościoła, ani polityków czy prawników publicystów. W dodatku żadna z opcji politycznych rządzących w tych latach w Polsce (łącznie z lewicą) nie przeprowadziła takich zmian w prawodawstwie i życiu społecznym, które uzasadniałyby zaniepokojenie „rewolucją obyczajową”. Podejmowano jedynie te działania, które były wymuszane przez prawo Unii Europejskiej (np. powołanie pełnomocnika ds. równego traktowania, uwzględnianie we wnioskach o dofinansowanie z funduszy UE zasady równości płci) i zaniechano tych, które były tylko zalecane w ramach polityki *gender mainstreaming*, przede wszystkim w dziedzinie edukacji równościowej (np. przez te wszystkie lata nie zmieniono stereotypowego obrazu płci w podręcznikach, na co wskazują badania z różnych lat (Kalinowska, 1995, Pankowska, 2009, Chmura-Rutkowska i in. 2016). Być może zatem polski *backlash* był swoistym rykoszetem wobec wprowadzania ustaw równościowych (głównie uwzględniających prawa osób LBGQT) w innych krajach, co skłoniło do reakcji lokalne kościoły i konserwatywne siły danych społeczeństw do nagłośnienia i oprostowania zmian. Polski Kościół zaś, wspierany przez rosnącą w siłę prawicę, zareagował z wyprzedzeniem, kwestionując nieśmiało próby podejmowane w rodzimych polityce (np. składane w sejmie, lecz nieprocedowane projekty ustaw na rzecz praw osób LBGQT; ratyfikowanie – po długotrwałych dyskusjach – tzw. Konwencji antyprzemocowej) oraz torpedując działania edukacyjne (np. w latach 2013–2014 wdrażania w kilkunastu placówkach programu „Równościowe przedszkole” [Dzierżgowska, Piotrowska, Rutkowska, brmw]).

Zaniedbania edukacyjne w zakresie wiedzy na temat systemu ról rodzajowych oraz kształtowania postaw prorównościowych spowodowały, że obecna w internetowych tekstach silnie perswazyjna narracja „antygenderowa” może być skuteczna wobec odbiorców, zwłaszcza jeśli jest wzmacniana przez katolickie media i homilie księży. Dodatkowym wsparciem jest polityka partii rządzącej, co wprost wyraził ks. Oko: „W Polsce – dzięki zmianie władzy – ideologia *gender* została zatrzymana już na poziomie rządowym” (11). Taka sytuacja rodzi zatem nowe wyzwania tak dla pedagogów/pedagożek zajmujących się badaniami nad płcią społeczno-kulturową, jak i tych zainteresowanych edukacją w tym zakresie. Może ten niesprzyjający czas warto wykorzystać na badania i pogłębioną refleksję zarówno nad błędami i zaniechaniami popełnionymi przez środowisko w przeszłości, jak i nad nowymi sposobami (re)edukacji społeczeństwa w zakresie wiedzy i wrażliwości rodzajowej w przyszłości.

Bibliografia

- Aronson E. (1995). *Człowiek – istota społeczna*. Warszawa: PWN.
- Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M. (1997). *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Bem S. (2000). *Męskość. Kobiecość. O różnicach wynikających z płci*. Gdańsk: GWP.
- Böhner G., Wänke M. (2004). *Postawy i zmiana postaw*. Gdańsk: GWP.
- Chmura-Rutkowska I., Duda M., Mazurek M., Sołtysiak-Łuczak A. (red). (2016). *Gender w podręcznikach. Projekt badawczy. Raport*. T.1–3. Warszawa: Feminoteka.
- Chomczyńska-Rubacha M. (2011). *Płeć i szkoła. Od edukacji rodzajowej do pedagogiki rodzaju*. Warszawa: PWN.
- Cialdini R. (1994). *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*. Gdańsk: GWP.
- Cybulska A. (2013). *Prestiż zawodów*. Warszawa: CBOS. [http://www.cbos.pl/ SPISKOM.POL/ 2013/K_164_13.PDF](http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_164_13.PDF)
- Dzierzgowska A., Piotrowska J., Rutkowska E. (brmw). *Równościowe przedszkole. Jak uczynić wychowanie przedszkolne wrażliwym na płeć*. www.bezuprzedzen.org/doc/rownosciowe_przedszkole_program.pdf
- Faludi S. (2013). *Reakcja. Niewypowiedziana wojna przeciw kobietom*. Warszawa: Czarna Owca.
- Festinger L. (2007). *Teoria dysonansu poznawczego*. Warszawa: PWN.
- Griffin E. (2003). *Podstawy komunikacji społecznej*. Gdańsk: GWP.
- Humm M. (1993). *Słownik teorii feminizmu*. Warszawa: Semper.
- Kalinowska E. (1995). Wizerunki dziewczynek i chłopców, kobiet i mężczyzn w podręcznikach szkolnych. *Kwartalnik Pedagogiczny*, nr 1–2.
- Kubinowski D. (2013). *Rozwój badań jakościowych w pedagogice polskiej na przełomie XX i XXI wieku*. Lublin: Makmed.
- Lepa A. (1999). *Pedagogika mass mediów*. Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzki.
- Nęcki Z. (1998). Postawy i ich zmiany. W: Szewczuk W. (red.). *Encyklopedia Psychologii*. Warszawa: Fundacja Innowacja.
- Pankowska D. (2005). *Wychowanie a role płciowe*. Gdańsk: GWP.
- Pankowska D. (2009). Obraz systemu ról płciowych w polskich podręcznikach dla klas początkowych. W: Kopciewicz L., Zierkiewicz E. (red.). *Koniec mitu niewinności? Płeć i seksualność w socjalizacji i edukacji*. Warszawa: Wydaw. ENETEIA.

- Pankowska D. (2014). Kwestia płci i rodzaju – „nieobecny dyskurs” w kształceniu nauczycieli. *Przegląd Badań Edukacyjnych*, nr 19.
- Peräkylä A. (2014). Analiza rozmów i tekstów. W: Denzin N.K., Lincoln Y.S. (red.), *Metody badań jakościowych*. T. 2. Warszawa: PWN.
- Ślęczka K (1999). *Feminizm. Ideologie i koncepcje społeczne współczesnego feminizmu*. Katowice: Książnica.
- Środa M. (2014). *O Gender i innych potworach*. Warszawa: Czarna Owieczka.

Teksty źródłowe (według kolejności pozyskiwania):

1. *Gender*: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Gender>. Odsłona 5.08.2017.
2. Opydo P., *Co to do cholery jest gender i co o tym sądzić?* <http://www.opydo.pl/2014/08/co-to-jest-gender>. Odsłona 5.08.2017.
3. Bernaciak A., *Czym jest gender?* <http://polki.pl/rodzina/rodzice,co-to-gender-proste-wyjasnienie-termину,10037006,artykul.html>. Odsłona 5.08.2017.
4. *Gender czyli zbiór wynaturzeń. „Mężczyzna” żyjący z mężczyzną urodził syna*. <https://www.pch24.pl/gender-czyli-zbior-wynaturzen--meczczyna-zyjacy-z-meczczyna-urodzil-syna,53568,i.html>. Odsłona 5.08.2017.
5. *Zero tolerancji dla gender w wojsku. Donald Trump nie chce osób transpłciowych w armii* Źródło: typ.info/MA. <http://www.pch24.pl/zero-tolerancji-dla-gender-w-wojsku--donald-trump-nie-chce-osob-transpłciowych-w-armii,53370,i.html>. Odsłona 5.08.2017.
6. *Kpina ze św. Marii Magdaleny, gender i dziecko w szpilkach w teatrze współfinansowanym przez resort*. Źródło: „GPC”/MWI. <http://www.pch24.pl/kpina-ze-sw--mar-ii-magdaleny--gender-i-dziecko-w-szpilkach-w-teatrze-wspolfinansowanym-przez-resort,53011,i.html>
7. Karoń K., *Gender jest ostatnim elementem taktyki ideologii marksistowskiej*. <https://wpolityce.pl/spoleczenstwo/349952-krzysztof-karon-gender-jest-ostatnim-elementem-taktyki-ideologii-marksistowskiej>. Odsłona 5.08.2017.
8. Adamski Ł., *Oni mogą robić już tylko kosmetyczne poprawki. My możemy się przed inżynierią społeczną uchronić*. <https://wpolityce.pl/spoleczenstwo/351779-oni-moga-robic-juz-tylko-kosmetyczne-poprawki-my-mozemy-sie-przed-inzynieria-społeczna-uchronic>. Odsłona 5.08.2017.
9. Górny G., *Czy mężczyzna, który poczuje się kobietą, ma prawo do ponownego chrztu, tym razem z żeńskim imieniem?* <https://wpolityce.pl/kosciol/346013-czy-meczczyna>

- ktory-poczujecie-sie-kobieta-ma-prawo-do-ponownego-chrztu-tym-razem-z-zenskim-
mieniem. Odsłona 5.08.2017.
10. Losiewicz D., *Widmo gender krąży nad światem. Przyszłość naszych dzieci maluje się w ciemnych barwach*. <https://wpolityce.pl/polityka/343557-widmo-gender-krazy-nad-swiatem-przyszlosc-naszyc-dzieci-maluje-sie-w-ciemnych-barwach>. Odsłona 5.08.2017.
 11. Chełstowski A., *Ks. Oko o zagrożeniach genderyzmem: Jego wyznawcy próbują kolonizować Polskę. W Niemczech dzieci projektują domy publiczne*. <https://wpolityce.pl/kosciol/340547-ks-oko-o-zagrozeniach-genderyzmem-jego-wyznawcy-probuja-kolonizowac-polske-w-niemczech-dzieci-projektuja-domy-publiczne>. Odsłona 5.08.2017.
 12. *Biskupi Kanady przeciwni prawu wspierającemu gender*. Źródło: Radio Waticana/pk. <https://m.deon.pl/137/art,30918,biskupi-kanady-przeciwni-prawu-wspierajacemu-gender.html>. Odsłona 5.08.2017.
 13. *Kard. Müller: Kościół lepiej rozumie seks niż ideologia gender*. Źródło: Radio Waticana/pk. <https://m.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/z-zycia-kosciola/art,30707,kard-mller-kosciol-lepiej-rozumie-seks-niz-ideologia-gender.html>. Źródło: Radio Waticana/pk. Odsłona 5.08.2017.
 14. *Peru: ponad 1,5 mln demonstrantów przeciw ideologii gender*. Źródło: Radio Watykańskie/psd. <https://m.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/z-zycia-kosciola/art,29538,peru-ponad-1-5-mln-demonstrantow-przeciw-ideologii-gender.html>. Odsłona 5.08.2017.
 15. *Franciszek: gender to narzucona ideologia*. Źródło: KAI / kw. <https://m.deon.pl/religia/serwis-papieski/aktualnosci-papieskie/art,4670,franciszek-gender-to-narzucona-ideologia.html>. Odsłona 5.08.2017.
 16. *Kardynał broni swego stanowiska wobec ideologii gender*. Źródło: Radio Watykańskie/psd. <https://m.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/z-zycia-kosciola/art,27113,kardynał-broni-swego-stanowiska-wobec-ideologii-gender.html>. Odsłona 5.08.2017.
 17. Scaraffia L., *Wolna myśl krytyczna o ideologii gender*. <https://m.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/komentarze/art,2616,wolna-mysl-krytyczna-o-ideologii-gender.html>. Odsłona 5.08.2017.
 18. *Hiszpania: deklaracja biskupów o narzucaniu gender*. Źródło: KAI/ml. <https://m.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/z-zycia-kosciola/art,27031,hiszpania-deklaracja-biskupow-o-narzucaniu-gender.html>. Odsłona 5.08.2017.
 19. *Kard. Eijk: niech papież wyda encyklikę o gender*. Źródło: KAI/psd. <https://m.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/z-zycia-kosciola/art,28136,kard-eijk-niech-papiez-wyda-encyklike-o-gender.html>. Odsłona 5.08.2017.

20. *Biskupi Boliwii przeciw ustawie o gender*. Źródło: KAI/ed. <https://m.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/z-zycia-kosciola/art,26240,biskupi-boliwii-przeciw-ustawie-o-gender.html>. Odsłona 5.08.2017.
21. *Hierarchowie o zagrożeniach współczesnej rodziny*. Źródło: KAI/pk. <https://m.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/z-zycia-kosciola/art,23734,hierarchowie-o-zagrozeniach-wspolczesnej-rodziny.html>. Odsłona 5.08.2017.
22. Gruszka K., *Co to jest gender? „Gender niszczy Polskę, gender niszczy rodzinę, gender STOP” [IDEOLOGIA GENDER]*. <http://www.dziennikzachodni.pl/artykul/1023109,co-to-jest-gender-gender-niszczy-polske-gender-niszczy-rodzine-gender-stop-ideologia-gender,id,t.html>. Odsłona 5.08.2017.
23. *Co to jest ten gender?* <http://wittamina.pl/co-to-jest-gender/>. Odsłona 5.08.2017.
24. *Gender*. <http://charaktery.eu/slownik-psychologiczny/212>. Odsłona 5.08.2017.
25. *Gender*. <http://pl.bab.la/slownik/angielski-polski/gender>. Odsłona 5.08.2017.
26. Łydka Grubasa, *Gender*. Utwór pochodzący z płyty „O-dur C-ból” (premiera: 1.04.2017). <https://www.youtube.com/watch?v=FcNkH5S5rP0>. Odsłona 5.08.2017.
27. *Dlaczego unikać gender – ideologia gender powadzi do upadku. O ideologii gender i innych zbliżonych zagadnieniach*. http://oswiadczenierodzica.pl/O_GENDER_I_INNYCH/O_GEN.html. Odsłona 5.08.2017.
28. Kaczmarek E., *Co to właściwie jest ten dzender? Mały słownik dla genderowo zdeorientowanych*. „Kultura Liberalna” nr 263 (3/2014) 23 stycznia 2014. http://kulturaliberalna.pl/2014/01/23/wlasciwie-dzender-maly-slownikgenderowozdeorientownych/?gclid=EAIaIQobChMIwK2Cib3K1QIVrDLTCh2IQw6eEAAYASAAEgL3aPD_BwE. Odsłona 5.08.2017.
29. Anuszkiewicz Z., *Gender – ostrożnie z osądami [LIST DO REDAKCJI]*. <http://kulturaliberalna.pl/2014/01/22/debata-obelgi-plec-spor-gender-mowi-polsce/>. Odsłona 5.08.2017.
30. Suchecka J., *Wykładowca gender studies: Kościół w Polsce potrzebuje wroga, więc mianowano nim gender*. http://wyborcza.pl/1,76842,14979970,Wykladowca_gender_studies__Kosciol_w_Polsce_potrzebuje.html. Odsłona 5.08.2017.
31. Metropolita łódzki: *Przez gender biali mogą być jak Indianie w rezerwatach*. Źródło: gaw, KAI. http://wyborcza.pl/1,76842,14966561,Metropolita_lodzki__Przez_gender_biali_moga_byc_jak.html. Odsłona 5.08.2017.
32. Groń R.(ks.), *Ideologia gender*. <http://www.jakatolik.com/artykuly/Ideologia-gender>. Odsłona 5.08.2017.

33. Kordal M., *Założenia ideologii gender*. <http://wiara.wm.pl/152819,Zalozenia-ideologii-gender.html#axzz4pHDbXjBU>. Odsłona 5.08.2017.
34. „Gender”- nowa, niebezpieczna ideologia. Z Dale O’Leary - amerykańską specjalistką od ideologii „gender” - rozmawia Włodzimierz Rędzioch. <http://www.niedziela.pl/artukul/78160/nd/%E2%80%9EGender%E280%9D--nowa-niebezpieczna>. Odsłona 5.08.2017.
35. *Teoria czy ideologia gender?* <http://www.totylkoteoria.pl/2016/09/gender.html>. Odsłona 5.08.2017.
36. Bodakowski J., *Ideologia Gender. Zagrożenia*. <http://prawy.pl/34565-ideologia-gender-zagrozenia/>. Odsłona 5.08.2017.
37. *Genderyzm*. <https://pl.wikipedia.org/Wiki/Genderyzm>. Odsłona 6.08.2017.
38. Romanowski M., *Feminazizm – historia choroby*. <http://codziennikfeministyczny.pl/tagi/anty-genderyzm/>. Odsłona 6.08.2017.
39. Ks. Dariusz Oko: *Kościół jest jak skała, o którą rozbije się genderyzm*. Źródło: TVN24, IAR. <https://www.wp.pl/?service=wiadomosci.wp.pl&paid=6031346840986753>. Odsłona 6.08.2017.
40. *Forum Rodzin przeciwko władzom Rzymu: chcą wpajać ideologię gender*. <https://wiadomosci.wp.pl/forum-rodzin-przeciwko-wladzom-rzymu-chca-wpajac-ideologie-gender-6031346521613441a>. Odsłona 6.08.2017.
41. Ks. Dariusz Oko: *gender to cofnięcie się w ewolucji*. Źródło: TVN24 23-01-2014. <https://wiadomosci.wp.pl/ks-dariusz-oko-gender-to-cofniecie-sie-w-ewolucji-6031346654340225a>. Odsłona 6.08.2017.
42. *Episkopat Polski: dziś konferencja „Gender oczami specjalistów” w Warszawie*. <https://wiadomosci.wp.pl/episkopat-polski-dzis-konferencja-gender-oczami-specjalistow-w-warszawie-6031347267949185a>. Odsłona 6.08.2017.
43. *NIK: w 80 proc. stanowisk administracji publicznej mężczyźni zarabiają więcej niż kobiety*. <https://wiadomosci.wp.pl/nik-w-80-proc-stanowisk-administracji-publicznej-mezczyzni-zarabiaja-wiecej-niz-kobiety-6031341723320961a>. Odsłona 6.08.2017.
44. *NIK do Wandy Nowickiej: badamy, jak skontrolować, czy Kościół wydaje środki na gender*. <https://wiadomosci.wp.pl/nik-do-wandy-nowickiej-badamy-jak-skontrolowac-czy-kosciol-wydaje-srodki-na-gender-6031337191519361a>. Odsłona 6.08.2017.
45. *Senator Kazimierz Jaworski: ONZ propaguje gender, szerzy gangrenę moralną i demoralizację*. Źródło: WP.PL, PAP. <https://wiadomosci.wp.pl/senator-kazimierz-jaworski-onz-propaguje-gender-szerzy-gangrene-moralna-i-demoralizacje-6031339109229697a>. Odsłona 6.08.2017.

46. Apel do Bronisława Komorowskiego ws. gender. „Nieszczęsne widowisko”. <https://wiadomosci.wp.pl/apel-do-bronislawy-komorowskiego-ws-gender-nieszczesne-widowisko-6031355284980865a>. Odsłona 6.08.2017.
47. *Beata Kempa prosi żonę premiera o wsparcie w walce z ideologią gender*. <https://wiadomosci.wp.pl/beata-kempa-prosi-zone-premiera-o-wsparcie-w-walce-z-ideologia-gender-6031343481951361a>. Odsłona 6.08.2017.
48. *Ks. Oko: „Genderyzm jest tak naukowy, jak naukowy był komunizm. Nauka genderyzmu zaprzecza. Genderyści próbują rozdzielić płęć kulturową i biologiczną, a postęp pokazuje, że tego rozróżnić się nie da”*. <https://wpolityce.pl/polityka/182458-ks-okogenderyzm-jest-tak-naukowy-jak-naukowy-byl-komunizm-nauka-genderyzmowi-zaprzecza-genderysci-probuja-rozdzic-plec-kulturowa-i-biologiczna-a-postep-pokazuje-ze-tego-rozroznic-sie-nie-da>. Odsłona 6.08.2017.
49. *Ks. Oko: To, co robi „Tygodnik Powszechny” w sprawie gender to jawna zdrada! To piąta kolumna, koń trojański w Kościele. NASZ WYWIAD - Stanisław Żaryn*. <https://wpolityce.pl/polityka/181949-ks-okoto-co-robi-tygodnik-powszechny-w-sprawie-gender-to-jawna-zdrada-to-piata-kolumna-kon-trojanski-w-kosciele-nasz-wywiad>. Odsłona 6.08.2017.
50. *Genderyzmu i chrześcijaństwa nie da się pogodzić. Z ks. dr. hab. Dariuszem Oko, filozofem i teologiem, wykładowcą Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, rozmawia Jolanta Krasnowska-Dyńska*. <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZR/echo201327-gender.html>. Odsłona 6.08.2017.
51. Genderyzm - wybrane artykuły. <http://www.fronda.pl/t/genderyzm,34704.html>. Odsłona 6.08.2017.
52. Strzemecki G., *Włochy: genderyzm atakuje Kościół, dzieci i rodziców*. <http://www.fronda.pl/a/wlochy-genderyzm-atakuje-kosciol-dzieci-i-rodzicow,75145.html>. Odsłona 6.08.2017.
53. *„Lekcja równości” według Małgorzaty Fuszary*. ed/Nasz Dziennik. <http://www.fronda.pl/a/lekcja-rownosci-wedlug-malgorzaty-fuszary,40773.html>. Odsłona 6.08.2017.
54. *Prof. Wolniewicz: Gender jest hańbą Uniwersytetu Warszawskiego*. Beb/Radio Wnet. <http://www.fronda.pl/a/prof-wolniewicz-gender-jest-hanba-uw,34563.html>. Odsłona 6.08.2017.
55. *Gender jak ludobójstwo w Kambodży? Ks. Oko: Dziennikarze nic nie pojęli*. Beb/Dziennik.pl. <http://www.fronda.pl/a/gender-jak-ludobojstwo-w-kambodzy-ks-okodziennikarze-nic-nie-pojeli,34454.html>. Odsłona 6.08.2017.
56. *Młodzież przeciw gender dla Fronda.pl: Usłyszałem, że się panoszymy i trzeba ukrócić naszą działalność*. Oprac. RWW/M. <http://www.fronda.pl/a/mlodzicz-przeciw-gender>

- dla-frondapl-uslyszalem-ze-sie-panoszymy-i-trzeba-ukrociec-nasza-dzialalnosc,34304.html. Odsłona 6.08.2017.
57. *Młodzież z Sulejówka przeciwko gender!* m/naszapolska.pl. <http://www.fronda.pl/a/mlo-dziej-z-sulejowka-przeciwko-gender,34302.html>. Odsłona 6.08.2017.
58. *Leszno popiera gender?!* Beb/Radiomaryja.pl. <http://www.fronda.pl/a/leszno-popiera-gender,34264.html>. Odsłona 6.08.2017.
59. *Jajowody u mężczyzn, czyli przychodzi feministka do....Rozpoczynamy karnawałowe żarty z ideologii gender i feminizmu!* <http://www.fronda.pl/a/jajowody-u-mezczyzn-czyli-przychodzi-feministka-dorozpoczynamy-karnawalowe-zarty-z-feminizmu,34155.html>. Odsłona 6.08.2017.
60. Dueholm N., *UKSW zaniepokojone rozpowszechnianiem gender!* MBW/Teologia. uksw.edu.pl. <http://www.fronda.pl/a/uksw-zaniepokojone-rozpowszechnianiem-gender,34128.html>. Odsłona 6.08.2017.
61. *Prof. Pawłowicz: Czy współżycie do odbytu to jest miłość?* Beb/Dziennik Zachodni. <http://www.fronda.pl/a/prof-pawlowicz-w-odbyt-to-milosc,34125.html>. Odsłona 6.08.2017.
62. *Kolejne miasto nie chce gender! Piaseczno przyjmuje uchwałę.* Beb/Warszawa.gosc.pl. <http://www.fronda.pl/a/piaseczno-ostrzega-przed-gender,34111.html>. Odsłona 6.08.2017.
63. *Ostrołęka nie chce gender. Prof. Pawłowicz w akcji!* Beb/Naszdziennik.pl/Dziennik.pl/Tv-ostroleka.pl. <http://www.fronda.pl/a/ostroleka-nie-chce-gender-prof-pawlowicz-w-akcji,34086.html>. Odsłona 6.08.2017.
64. *Beata Kempa: Gender jest jak nazizm.* Beb/Se.pl. <http://www.fronda.pl/a/beata-kempa-gender-jest-jak-nazizm,33886.html>. Odsłona 6.08.2017.
65. Kubiak-Szyborska E., *Genderyzm w studenckiej perspektywie .między wiedzą, antywiedzą a niewiedzą*, Kultura i Edukacja 2012, nr 2 (88) ISSN 1230-266X. <http://repozytorium.ukw.edu.pl/handle/item/3927>. Odsłona 6.08.2017.
66. „*Genderyzm promuje zasady całkowicie sprzeczne z rzeczywistością*”. *Dzisiaj czytanie z ambon listu biskupów [PRZECZYTAJ CAŁY DOKUMENT]*. . http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114871,15198013,_Genderyzm_promuje_zasady_calkowicie_sprzeczne_z_rzeczywistoscia__.html. <http://repozytorium.ukw.edu.pl/handle/item/3927>. Odsłona 6.08.2017.
67. Markiewicz P., „*Skąd taka kariera genderu w Polsce? Bo wielu sprowadza rolę kobiety do trzech K: Kinder, Kuche, Kirche*”. <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomo>

⁴ Pisownia oryginalna.

- sci/1,114871,15180737,_Skad_taka_kariera_genderu_w_Polsce__Bo_wielu_spro-wadza.html. <http://repozytorium.ukw.edu.pl/handle/item/3927>. Odsłona 6.08.2017.
68. Dryjańska A., „*Bez ideologii gender Skłodowska-Curie nie dostałaby Nobla*”. *Feministki zapowiadają protest przed MEN*. http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114871,14973780,_Bez_ideologii_gender_Sklodowska_Curie_nie_dostalaby.html. <http://repozytorium.ukw.edu.pl/handle/item/3927>. Odsłona 6.08.2017.
69. *Abp Jędraszewski krytykuje gender. „Dziś chodzi o to, żeby się bawić. Modne słowo - grillować. A po nas choćby i potop”*. Źródło: dżek, KAI. http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114871,14966309,Abp_Jedraszewski_krytykuje_gender__Dzis_chodzi_o.html. <http://repozytorium.ukw.edu.pl/handle/item/3927>. Odsłona 6.08.2017.
70. *Był nazizm i komunizm, przeżyję i genderyzm*. Źródło: PAP/PTT. <https://www.deon.pl/religia/kosciol-i-swiat/z-zycia-kosciola/art,21235,byl-nazizm-i-komunizm-przezyje-i-genderyzm.html>. Odsłona 6.08.2017.

